

Έφη Αβδελά

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανεξίτηλη διαφορά: λόγοι για τη φυλή στην Ελλάδα*

ΑΙΦΝΙΔΙΑΖΟΜΑΣΤΕ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ όποτε συνειδητοποιούμε την απήχηση που έχουν αποκτήσει σε όλο και περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες οι ρατσιστικές ιδέες, απήχηση που μοιάζει να είναι πολύ ευρύτερη από τις πολιτικές δυνάμεις οι οποίες τις επικαλούνται. Στην Ελλάδα, η ιδεολογία που εκφράστηκε με το σύνθημα «Αλβανέ, Αλβανέ, δεν θα γίνεις Έλληνας ποτέ» συνέβαλε στη συνέχεια στη ραγδαία ανάπτυξη της Χρυσής Αυγής και επέτρεψε για καιρό την άσκηση βίας των μελών της σε μετανάστες από την Αφρική και την Ασία και σε άτομα της ΛΟΑΤ κοινότητας, με το πρόσχημα της υποτιθέμενης απειλής που αντιπροσωπεύουν για την «εθνική καθαρότητα». Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η πρόσφατη προσφυγική κρίση ριζοσπαστικοποίησε τις ιδεολογίες οι οποίες απορρίπτουν τις εθνοπολιτισμικές («επιμειξίες») και αναγορεύουν τον ισλαμισμό σε κίνδυνο για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, ενώ ευνόησε εκλογικά τις πολιτικές δυνάμεις που θεωρούν επικίνδυνη την παρουσία «άλλων» στο εθνικό έδαφος. Όλα δείχνουν ότι, παρά την καταδίκη του μετά τα ναζιστικά εγκλήματα, παρά τη φαινομενική υποστολή και υποσκέλιση του τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα από ανθρωπιστικές ιδεολογίες που καλλιεργούσαν την ανεκτικότητα, ο ρατσισμός καλά κρατεί στην Ευρώπη του 21ου αιώνα. Αλλά και στις ΗΠΑ οι έντονες αντιπαραθέσεις γύρω από τα αλληπάλληλα κρούσματα εκτέλεσης μαύρων πολιτών από αστυνομικούς και η στάση της νέας

* Για τις παρατηρήσεις τους σε προηγούμενες εκδοχές αυτού του κειμένου, ευχαριστώ τους συνεπιμελητές του τόμου, καθώς και τον Άκη Παπαταξιάρχη, την Άννα Φραγκουδάκη και την Αγγέλικα Ψαρά.

κυβέρνησης Τραμπ απέναντι στους μετανάστες έχουν φέρει οδυνηρά στην επιφάνεια τη συνεχιζόμενη ισχύ των φυλετικών διακρίσεων με νέους τρόπους. Το γεγονός ότι σε όλο και περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες οι λόγοι που παρακινούν σε βία και οι πράξεις βίας με κίνητρο την απόρριψη της διαφορετικότητας καταδικάζονται νομικά, ελάχιστα μοιάζει να επηρεάζει την αποδοχή ιδεών που φυσικοποιούν τη διαφορά. Συγχρόνως τα όρια ανάμεσα σε αυτόν τον «νεορατσισμό» και σε άλλες μορφές υποστασιοποίησης της διαφοράς, όπως, για παράδειγμα, τον εθνικισμό ή την ξενοφοβία, παραμένουν ρευστά και οι συγχύσεις για το νόημα του όρου και των παραγώγων του πολλαπλασιάζονται.¹

Οι κοινωνικές επιστήμες και η ιστορία έχουν ασχοληθεί με ζητήματα που σχετίζονται με τα παραπάνω εδώ και αρκετές δεκαετίες. Πλήθος μελέτες έχουν επισημάνει τον κεντρικό ρόλο που έχει παίξει η ουσιοποίηση και φυσικοποίηση της διαφοράς στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ηγεμονίας, στη νομιμοποίηση της αποικιοκρατίας, στην αναπαραγωγή του πατριαρχικού έμφυλου καθεστώτος, στη διαφοροποίηση «δικών μας» και «άλλων», αλλά και τον ρευστό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της, τα πολλαπλά νοήματα τα οποία ενδύεται στον χρόνο και στον χώρο. Τα τελευταία χρόνια, χάρη και στην ανάπτυξη της ιστορίας των επιστημών και των επιστημονικών ιδεών, το ενδιαφέρον πολλών μελετητών έχει στραφεί στην ιστορία του ρατσισμού και των φυλετικών θεωριών. Οι χρονολογήσεις προκαλούν συχνά έκπληξη στους μη ειδικούς. Ενώ η χρήση του όρου «ρατσισμός» χρονολογείται μόλις στη δεκαετία του 1920, οι ιδέες που ταξινομούν τις ανθρώπινες ομάδες σε φυλές σύμφωνα με τα εξωτερικά τους φυσικά χαρακτηρι-

1. Για τον «νεορατσισμό» και γενικά τις σημερινές εκδοχές του ρατσισμού, βλ. Rita Chin – Heide Fehrenbach – Geoff Eley – Atina Grossmann, *After the Nazi Racial State. Difference and Democracy in Germany and Europe*, Άν Άρμπορ 2009· Étienne Balibar, «Racism revisited: Sources, relevance, and aporias of a modern concept», *Publications of the Modern Language Association of America*, τ. 123, τχ. 5 (2008), σ. 1630-1639· George M. Fredrickson, *Racism. A Short History*, Πρίνστον 2002· Ετιέν Μπαλιμπάρ – Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Άγγελος Ελεφάντης – Ελένη Καλαφάτη, Αθήνα 1991· Pierre-André Taguieff, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Παρίσι 1988. Σε όσα ακολουθούν η βιβλιογραφική τεκμηρίωση θα είναι εσκεμμένα ενδεικτική και θα περιορίζεται σε όψεις που δεν καλύπτονται βιβλιογραφικά από τα κείμενα του τόμου.

στικά και τις ιεραρχούν ανάγοντας τα χαρακτηριστικά αυτά σε διανοητική ικανότητα, πολιτισμικό επίπεδο και κοινωνική οργάνωση είναι πολύ παλαιότερες. Έχουν τις ρίζες τους στον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τη διαμόρφωση της επιστημονικής σκέψης και είναι αλληλένδετες με την αναπαράσταση της (βόρειας και δυτικής) Ευρώπης ως κορωνίδας του πολιτισμού. Ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι αποτέλεσαν για έναν περίπου αιώνα στη Δύση απολύτως αποδεκτές και έγκυρες επιστημονικές θέσεις με τεράστια απήχηση στο ευρύ κοινό, τροφοδότησαν κρατικές πολιτικές για τη βελτίωση της φυλετικής ποιότητας σε πολλές χώρες, πριν γνωρίσουν τη διεθνή απόρριψη μετά τη σύνδεσή τους με τα εγκλήματα του ναζισμού κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι ιδέες αυτές δεν συνέθεσαν ένα κλειστό και σταθερό σύνολο, αλλά διαφοροποιήθηκαν έντονα ανάλογα με το επιστημονικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκαν, με τις επιστημονικές εξελίξεις που τις έθεσαν υπό κριτική αμφισβήτηση και με τις πολιτικές συνθήκες που ευνόησαν την επικράτηση της μιας ή της άλλης εκδοχής τους. Με έντονο χαρακτηριστικό τον διεθνικό χαρακτήρα των ανταλλαγών, των δικτύων και των αντιπαραθέσεων γύρω από τις ποικίλες μορφές τους, οι φυλετικές θεωρίες και ιδέες ταξίδεψαν από χώρα σε χώρα και από περιοχή σε περιοχή, προσαρμόστηκαν στις εκάστοτε συνθήκες, εκλαϊκεύτηκαν και διαχύθηκαν, είτε παρέμειναν στο επίπεδο θεωρητικών συζητήσεων και πολιτικών οραμάτων είτε ενσωματώθηκαν σε κρατικές πολιτικές.

Ο παρών τόμος αντιπροσωπεύει την πρώτη προσπάθεια να εξεταστούν διεπιστημονικά οι προσλήψεις και οι χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα.² Στόχος του είναι να καταγράψει το σημερινό επίπεδο της έρευνας γύρω από τα σχετικά ζητήματα δίχως να φιλοδοξεί να καλύψει συστηματικά όλες τις πλευρές τους. Ως εκ τούτου η προσπάθεια είναι αναγκαστικά αποσπασματική και ενδεικτική.

2. Αφετηρία για τον τόμο αποτέλεσε το συνέδριο «Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνας)», που οργάνωσαν στις 17-18 Ιανουαρίου του 2014 το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Μουσείο Μπενάκη και το περιοδικό *Τα Ιστορικά* για να γιορτάσουν τα τριάντα χρόνια από την έκδοσή του. Τα κείμενα που περιλαμβάνονται αποτελούν τη γραπτή μορφή των ανακοινώσεων στο συνέδριο, οι οποίες έγιναν αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας από τους συγγραφείς, μετά από παρατηρήσεις ανώνυμων κριτών.

Εδώ, αρχικά θα σκιαγραφήσω αδρομερώς τα κυριότερα στοιχεία της διαδρομής από την καθιέρωση έως την απόρριψη των φυλετικών θεωριών στην Ευρώπη καθώς και τη σημερινή τους επανεμφάνιση, με στόχο να συγκροτήσω ένα γενικό πλαίσιο που θα διευκολύνει τις αναγνώστριες και τους αναγνώστες να εντάξουν τις διεθνείς αναφορές των συγγραφέων στα επιμέρους άρθρα του τόμου για το ζήτημα που εξετάζουν κάθε φορά. Στη συνέχεια θα παρουσιάσω αναλυτικά τη διάρθρωση του τόμου και τις επιμέρους συμβολές του κάθε μέρους. Τέλος, θα επιχειρήσω να εντοπίσω τα σημεία στα οποία τα κείμενα του τόμου συγκλίνουν και τα οποία εμπλουτίζουν την έρευνα.

Σύμφωνα με τους μελετητές, οι θεωρίες για τη φυλετική ταξινόμηση των ανθρώπινων ομάδων έχουν την αφετηρία τους στις επιστημονικές επεξεργασίες του 18ου αιώνα και επικαλούνται εξωτερικά χαρακτηριστικά και ιδίως το χρώμα του δέρματος. Το σχετικό επιστημονικό ενδιαφέρον ενισχύθηκε από τις μεγάλες εξερευνήσεις και τη συνάντηση των Ευρωπαίων με άλλους πολιτισμούς. Η πίστη στην υπεροχή της λευκής φυλής και του ευρωπαϊκού πολιτισμού και στον εκπολιτιστικό της ρόλο αποτέλεσε το υπόβαθρο για τη νομιμοποίηση της αποικιακής εξάπλωσης.³

Στα μέσα του 19ου αιώνα επιστήμονες και φιλόσοφοι θα αντιπαρατεθούν για την ενότητα ή όχι του ανθρώπινου είδους, δηλαδή για το αν οι διαφορετικές φυλές ανήκουν στο ίδιο είδος ή έχουν διαφορετική αφετηριακή καταγωγή. Την εποχή αυτή, η ταξινόμηση και ιεράρχηση της ανθρώπινης ποικιλότητας με γνώμονα τη φυλή ταυτίστηκε με τη δυτική νεωτερικότητα της επιστήμης. Πλήθος επιστημονικές και φιλοσοφικές θεωρίες επιδίωξαν να εξηγήσουν τις φυλετικές διαφορές επικαλούμενες την αντικειμενική ουδετερότητα της μέτρησης και της παρατήρησης. Οι σχετικές συζητήσεις και οι θεσμικές τους απολήξεις

3. Για όσα ακολουθούν, βλ. Elazar Barkan, *The Retreat of Scientific Racism. Changing Concepts of Race in Britain and the United States between the World Wars*, Καίμπριτζ 1996· Pat Shipman, *Η εξέλιξη του ρατσισμού. Οι ανθρώπινες διαφορές και η χρήση και κατάχρηση της επιστήμης*, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη, Αθήνα 1998· Ali Rattansi, *Racism. A Very Short Introduction*, Οξφόρδη 2007· Jan E. Goldstein, «Toward an empirical history of moral thinking: The case of racial theory in mid-nineteenth-century France», *American Historical Review*, τ. 120, τχ. 1 (2015), σ. 1-27.

διαφέρουν σημαντικά σε κάθε δυτική χώρα, ανάλογα με τις επιστημονικές παραδόσεις, τις κυρίαρχες φιλοσοφικές θέσεις, αλλά και τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Ωστόσο, κοινός άξονας των φυλετικών επιστημονικών θεωριών ήταν η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι χωρίζονται σε φυλές που εμφανίζουν συγκεκριμένα εξωτερικά χαρακτηριστικά και ότι η λευκή φυλή είναι ανώτερη. Οι ειδικοί διαφωνούσαν ως προς τους παράγοντες που τεκμηριώναν τους διαχωρισμούς των φυλών –ο πολιτισμός, το σχήμα των κρανίων, το περιβάλλον, η γλώσσα, η κληρονομικότητα, η βιολογία–, αλλά δεν αμφισβητούσαν την ιεραρχική κατάταξή τους ούτε τη συσχέτισή τους με διακριτές κοινωνικές, πολιτισμικές και ηθικές ιδιότητες. Βασική τους επιδίωξη, που όμως παρέμενε ανέφικτη, ήταν να καταγραφούν τα χαρακτηριστικά των «καθαρών φυλών», κοντολογίς να σκιαγραφηθούν με σαφήνεια τα όρια ανάμεσα στις φυλές. Έτσι θα μπορούσαν να αποφευχθούν οι επικίνδυνες επιμειξίες και η συνεπαγόμενη –κατά τις αντιλήψεις της εποχής– απειλή εκφυλισμού της ανώτερης λευκής φυλής, αλλά και να ενισχυθεί η φυλετική διάσταση του έθνους, που αποκτά καθοριστική σημασία σε αυτόν «τον αιώνα των εθνών». Οι σχετικές συζητήσεις αποτέλεσαν τη βάση για να συγκροτηθούν επιστημονικοί κλάδοι με εξειδίκευση στη μελέτη της ανθρώπινης ποικιλομορφίας, και καταρχήν η φυσική ανθρωπολογία, αλλά και η γλωσσολογία, η βιολογία, η γενετική κλπ.

Η θεωρία της εξέλιξης έδωσε νέα διάσταση στις συζητήσεις για τη φυλή, γιατί ενδυνάμωσε το κύρος της βιολογίας. Έτσι, η βιολογική αιτιολόγηση της φυλετικής ιεράρχησης απέκτησε το κύρος επιστημονικής αλήθειας που παρέμεινε αδιαμφισβήτητο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Ενώ αρχικά φαινόταν ότι η έμφαση του δαρβινισμού στην αλλαγή μέσα από τη φυσική επιλογή δεν συνδυαζόταν με τις φυλετικές θεωρίες, που αντιμετώπιζαν τις φυλές ως σταθερές και αναλλοίωτες οντότητες, νέες θεωρίες υποστήριζαν ότι οι ανθρώπινες ομάδες υπάγονται στους ίδιους νόμους της εξέλιξης που ισχύουν για το ζωικό και φυτικό βασίλειο. Στο γύρισμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα, η πίστη στις βιολογικά καθορισμένες ανθρώπινες ομάδες θα εμπλουτιστεί με τις νέες θεωρίες για τη σχέση μεταξύ κληρονομικότητας και περιβάλλοντος, οι οποίες θα ενισχύσουν την πεποίθηση ότι κατάλληλες παρεμβάσεις μπορούν να βελτιώσουν τη φυλετική ποιότητα και να μειώσουν τους κινδύνους εκφυλισμού που ελλοχεύουν στις ανεπιθύμητες επιμειξίες.

Ο κοινωνικός δαρβινισμός και η ευγονική, δηλαδή η πίστη ότι οι κοινωνίες εξελίσσονται όπως οι ζώντες οργανισμοί και ότι η βιολογία μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση του ανθρώπινου είδους μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές, προσέλκυσαν πολλούς επιστήμονες: οραματίστηκαν τη συμβολή τους στην καταπολέμηση κοινωνικών παθογενειών και στην εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής μηχανικής, σε μια εποχή κατά την οποία οργανώνεται και επεκτείνεται η κρατική παρέμβαση σε τομείς του ιδιωτικού. Η ευγονική προσέφερε τη δυνατότητα σε πολλούς επιστήμονες, ιδίως γιατρούς, να παρέμβουν στο δημόσιο πεδίο και να εξασφαλίσουν μεγαλύτερο κύρος και ισχύ για τις ειδικότητές τους. Οι σχετικές επεξεργασίες, οι οποίες διαπέρασαν το πολιτικό φάσμα, τροφοδότησαν όχι μόνο εθνικές παρεμβάσεις και σχεδιασμούς, αλλά και ένα διεθνές ποικιλόμορφο ευγονικό κίνημα.⁴

Μολονότι η βιολογική βάση της φυλής είχε την καθολική αποδοχή της επιστημονικής κοινότητας, ωστόσο στο ίδιο γύρισμα του αιώνα θα αρχίσουν να εμφανίζονται σημαντικές διαφωνίες μεταξύ των επιστημόνων. Θα αντιπαρατεθούν όσοι περιορίζαν τη σημασία της φυλής σε φαινοτυπικές διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους με όσους έκαναν την αναγωγή ανάμεσα σε αυτές τις διαφορές και σε ηθικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που θεωρούσαν ότι μεταβιβάζονται κληρονομικά. Οι διαφορετικές αυτές απόψεις τροφοδότησαν σκληρές διαμάχες μεταξύ των επιστημόνων σε διάφορες χώρες, αλλά πήραν την πιο έντονη μορφή τους στη Γερμανία.⁵ Το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ενέτεινε τις ευρωπαϊκές ανησυχίες για τη δημογραφική κατάσταση των

4. Η εξέλιξη της ευγονικής στον δυτικό κόσμο, τόσο σε συγκεκριμένες χώρες όσο και ως διεθνές κίνημα, έχει τεκμηριωθεί τα τελευταία χρόνια περισσότερο από άλλες πτυχές της διαδρομής που σκιαγραφείται εδώ. Βλ. ενδεικτικά: Mark B. Adams (επιμ.), *The Wellborn Science. Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1990· Stefan Kuhl, *The Nazi Connection. Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2002· Dan Stone, *Breeding Superman. Nietzsche, Race, and Eugenics in Edwardian and Interwar Britain*, Λίβερπουλ 2002· Marius Turda – Paul J. Weindling (επιμ.), «*Blood and Homeland*». *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, Βουδαπέστη-Νέα Υόρκη 2007. Για τον κοινωνικό δαρβινισμό, βλ. Mike Hawkins, *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945. Nature as Model and Nature as Threat*, Καίμπριτζ 1997.

5. P. Shipman, *Η εξέλιξη του ρατσισμού*, ό.π.· S. Kuhl, *The Nazi Connection*, ό.π.

ευρωπαϊκών χωρών, μέσα από τις οποίες οι φυλετικές θεωρίες απέκτησαν ευρύ ακροατήριο. Από την ίδια περίοδο η επιστήμη ως εξειδικευμένη γνώση διαφοροποιείται όλο και περισσότερο από την επιστήμη ως λαϊκή ιδεολογία. Ενώ η επιστημονική αμφισβήτηση της βιολογικής εγκυρότητας της φυλής εντείνεται, ταυτόχρονα αντιλήψεις για τις φυλές και το βιολογικό υπόβαθρο κοινωνικών προβλημάτων γίνονται ευρύτερα γνωστές και διαδίδονται μέσα από ποικίλες εκλαϊκεύσεις και σε πολλαπλά πεδία. Με άξονα τον «εθνοφυλετισμό», δηλαδή τη φυλετική πρόσληψη του έθνους στις διαφορετικές εκδοχές της κατά χώρα, στο επίκεντρο των σχετικών λαϊκών αντιλήψεων βρίσκονται οι φόβοι για φυλετικό εκφυλισμό, οι οποίοι εντείνονται από τις κοινωνικές συνέπειες του πολέμου και της οικονομικής κρίσης.

Παρά την ευρύτατη διείσδυση των φυλετικών ιδεών, ο Μεσοπόλεμος χαρακτηρίζεται σε πολλές δυτικές χώρες από τη δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ «ρατσιστών» και «αντιρατσιστών», δηλαδή επιστημόνων και διανοουμένων που παρεμβαίνουν στον δημόσιο χώρο για να υπερασπιστούν ή να αντικρούσουν τη βιολογική βάση της ανθρώπινης ποικιλομορφίας, τις κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις της και τις πολιτικές συνέπειες από την παραδοχή της.⁶ Η άνοδος του ναζισμού στη Γερμανία και η θεσμοθέτηση της ναζιστικής αντίληψης για τη φυλετική κληρονομική κατηγοριοποίηση οδήγησαν στην υιοθέτηση του «επιστημονικού ρατσισμού» και της «φυλετικής υγιεινής», που υπαγόρευαν μέτρα αρνητικής ευγονικής ενάντια σε όσους θεωρούνταν φυλετικά κατώτεροι.⁷ Η εξέλιξη αυτή επέτεινε το ρήγμα και πολιτικοποίησε τη διαφορά των στάσεων απέναντι στη φυλετική διάσταση. Όταν μετά τον πόλεμο έγιναν γνωστές οι συνέπειες της ναζιστικής ρατσιστικής πολιτικής και οι εκατόμβες που προκάλεσε, οι αντιρατσιστές επιστήμονες κατόρθωσαν να επιβάλουν την καθολική απαξίωση των φυλετικών θεωριών, η οποία αποτυπώθηκε στην αποκήρυξή τους από την UNESCO και

6. E. Barkan, *The Retreat of Scientific Racism*, ό.π.: P. Shipman, *Η εξέλιξη του ρατσισμού*, ό.π.

7. Paul Weindling, *Health, Race, and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945*, Καίμπριτζ 1989· Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945. Crossing Boundaries*, Springer, 2008· S. Kuhl, *The Nazi Connection*, ό.π.

προκάλεσε πλήθος αντιπαραθέσεις.⁸ Ωστόσο οι λαϊκές αντιλήψεις για το βιολογικό υπόβαθρο της ανθρώπινης ποικιλότητας παρέμειναν, ενώ στο επίπεδο της επιστήμης οι σχετικές αναζητήσεις μετατοπίστηκαν στην ανάπτυξη της γενετικής, μέσα από την οποία γνώρισαν νέα καταξίωση και απήχηση τις επόμενες δεκαετίες, αλλά και έντονη αμφισβήτηση.⁹

Όπως έχει επανειλημμένα καταδειχθεί τα τελευταία χρόνια, η μεταπολεμική στροφή από τη βιολογία στον πολιτισμό σε ό,τι έχει σχέση με την απόρριψη της διαφοράς δεν σημαίνει ότι εξαφανίστηκαν οι φυλετικές θεωρήσεις. Η επανεμφάνιση του πολιτικού ρατσισμού τη δεκαετία του '80 τροφοδότησε επεξεργασίες που έδειξαν ότι ο «νεορατσισμός» δεν είναι ρατσισμός χωρίς φυλή.¹⁰ Αντίθετα, τα σύγχρονα πολιτισμικά επιχειρήματα ενάντια στη μετανάστευση, την «πολυπολιτισμικότητα» και την εθνοτική ποικιλία, που υποστηρίζουν τον ασύμβατο χαρακτήρα των πολιτισμικών «επιμειξιών», στηρίζονται σε μια ελάχιστα καλυμμένη ρατσιστική λογική με σαφές βιολογικό υπόβαθρο.¹¹ Αλλά και ο κοινότοπος χαρακτήρας που έχουν οι καθημερινές χρήσεις οργανικών και βιολογικών μεταφορών, όπως η διατύπωση «είναι γραμμένο στο ντι εν έι» για αναφορές σε συλλογικές αντιλήψεις και συνήθειες, μαρτυρεί ότι η βιολογική προσέγγιση της διαφοράς έχει

8. Για τις παλινδρομήσεις της UNESCO γύρω από την αποτίμηση του ρατσισμού, βλ. P. Shipman, *H εξέλιξη του ρατσισμού*, ό.π.· Pierre-André Taguieff, «Du racisme au mot “race”: comment les éliminer? Sur les premiers débats et les premières Déclarations de l'Unesco (1949-1951) concernant la “race” et le racisme», *Mots*, 33 (1992), σ. 215-239, http://www.persee.fr/doc/mots_0243-6450_1992_num_33_1_1756 (τελευταία πρόσβαση: 9.9.2016)· Michelle Brattain, «Race, Racism, and Antiracism: UNESCO and the Politics of Presenting Science to the Post-war Public», *The American Historical Review*, τ. 112, τχ. 5 (2007), σ. 1386-1413· E. Balibar, «Racism revisited», ό.π.

9. R. Chin – H. Fehrenbach – G. Eley – A. Grossmann, *After the Nazi Racial State*, ό.π.

10. Οι συζητήσεις της δεκαετίας του '80 έχουν την αφετηρία τους στη Γαλλία και την εμφάνιση του «νεορατσιστικού» Εθνικού Μετώπου εκεί. Συζητήθηκαν και στην Ελλάδα τη δεκαετία του '90 με αφορμή τη μετάφραση των βιβλίων E. Μπαλιμπάρ – I. Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη*, ό.π., και Pierre-André Taguieff, *Ο ρατσισμός*, μτφρ. Γ. Σπανός, Αθήνα 1998.

11. Rita Chin – Heite Fehrenbach, «Introduction: What's race got to do with it? Postwar German History in context», στο R. Chin – H. Fehrenbach – G. Eley – A. Grossmann, *After the Nazi Racial State*, ό.π., σ. 13-14.

τόσο βαθιές ρίζες που δεν γίνονται συνήθως αντιληπτές.¹² Η διάσταση της «φυλής» μοιάζει τόσο στενά υφασμένη στο πολιτικό ασυνείδητο της Δυτικής Ευρώπης, ώστε διαπερνά τις πολιτισμικές εκφράσεις και τις κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις με τρόπους που, όπως δείχνουν τα κείμενα του τόμου αλλά και η καθημερινή μας εμπειρία, έχουν συγκεκριμένες υλικές συνέπειες.¹³

Οι φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα και η παρουσία τους σε διάφορα είδη λόγου, επίσημου και ανεπίσημου, έχουν μόλις τα τελευταία χρόνια αρχίσει να απασχολούν αυτόνομα την έρευνα. Οι μελετητές συμφωνούν ότι η εμφάνισή τους εντοπίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα και ότι παλαιότερες αναφορές στη φυλή έχουν αρχαϊκό και θρησκευτικό χαρακτήρα και συνδέονται στενά με τις διαδοχικές εκδοχές του ελληνικού εθνικιστικού λόγου και των μεταμορφώσεών του.¹⁴ Η διαπλοκή του ελληνικού εθνικισμού με διαφορετικές εννοιολογήσεις της φυλής παραμένει κεντρική και μετά την εμφάνιση και διάχυση των φυλετικών θεωριών. Όπως επισημαίνουν και πολλοί συγγραφείς στον παρόντα τόμο, η έμφαση τις τελευταίες δεκαετίες στην ιστορική μελέτη του εθνικισμού επισκίασε τη σημασία και την επίδραση των φυλετικών θεωριών, με αποτέλεσμα («η φυλή να παραμένει κρυμμένη πίσω από το έθνος».¹⁵ Ο ελληνικός εθνικισμός βρέθηκε εξαρχής δέσμιος σε μια καίρια

12. Τόσο που να οδηγούν τον πρώην πρωθυπουργό Αντώνη Σαμαρά να δηλώνει στην ομιλία του το 2013 για την επέτειο από τον διωγμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, μέσα στην ίδια τη συναγωγή της πόλης, με παντελή έλλειψη συναίσθησης για το φυλετικό υπόβαθρο του λόγου του: «[Η] αγάπη των Ελλήνων για την πατρίδα μας δεν είχε ποτέ ρατσιστικές αποχρώσεις [...] γιατί υπάρχουν πολύ ισχυρά αντισώματα στο DNA μας, στο γονίδιό μας!» 17.3.2013· <http://primeminister.gr/2013/03/17/10133> (τελευταία πρόσβαση: 20.8.2016).

13. Geoff Eley, «The trouble with “race”: Migrancy, cultural difference, and the remaking of Europe», στο R. Chin – H. Fehrenbach – G. Eley – A. Grossmann, *After the Nazi Racial State*, ό.π., σ. 137-181.

14. Αλεξάνδρα Σφοϊνή, «Η φυλή πριν από τον φυλετισμό», *Τα Ιστορικά*, 63 (2016), σ. 159-202.

15. Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Μεταμορφώσεις του ανθρωπολογικού φυλετισμού: οργανικές μεταφορές και ανθρωπολογικός λόγος στη μεσοπολεμική Ελλάδα», *εδώ*, σ. 48.

αντίφαση αναφορικά με τη διάσταση της φυλής. Από τη μια, οι απόψεις του Φαλμεράγιερ για τη φυλετική ρήξη ανάμεσα στους αρχαίους και τους νέους Έλληνες ανάγκασαν πρώιμα, ήδη από τη δεκαετία του 1830, τους υπερασπιστές της εθνικής συνέχειας να προβάλουν πολιτισμικά τεκμήρια δίπλα στα φυλετικά· από την άλλη, οι προσπάθειες των ελλήνων επιστημόνων να συγχρονίσουν τους νεοσύστατους κλάδους τους με τα επιστημονικά επιτεύγματα της ευρωπαϊκής χώρας στην οποία σπούδασαν προσέκρουαν στην επιθυμία τους να τεθούν στην υπηρεσία της «εθνικής επιστήμης». Η αντίφαση αυτή, που ενισχύεται από την αποσπασματική και συχνά διαμεσολαβημένη ενημέρωση για τις ευρωπαϊκές φυλετικές θεωρίες, διαπερνά, όπως θα φανεί παρακάτω, το έργο και τις απόψεις πολλών επιστημόνων και διανοουμένων που πραγματεύθηκαν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, το ζήτημα της συνέχειας της «ελληνικής φυλής» (του «ελληνισμού») και επιχείρησαν να προτείνουν μέσα για την προστασία της. Είναι αλήθεια ότι πολλές εργασίες έχουν κατά καιρούς αναφερθεί στις ποικίλες νοηματοδοτήσεις της φυλής από τον 19ο αιώνα και τις μεταβολές τους στον χρόνο ανάλογα με τη συγκυρία που καθόρισε το περιεχόμενο του έθνους: από τη φυλετικοπολιτιστική συνέχεια του αντιφαλμεραγιερισμού από τη δεκαετία του 1830 και μετά, στη θρησκευτική εκδοχή της φυλής στη συγκυρία του βουλγαρικού σχίσματος, στον εθνοφυλετικό αλυτρωτισμό που εκβάλλει στο Μακεδονικό στο γύρισμα του αιώνα και από εκεί στις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις της «ελληνικότητας» στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.¹⁶ Κατά τον Μεσοπόλεμο, η διάχυση του

16. Ενδεικτικά και διαδοχικά: Γιώργος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982· Έλλη Σκοπετέα, *Φαλμεράνερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα 1997· Μαρία Ζαρίφη, «Φυλετισμός, εθνικισμός και εκπολιτισμός: οι αντιδράσεις των ελλήνων ιατρών στη θεωρία του Φαλμεράγιερ και η πορεία προς τη Μεγάλη Ιδέα», ανακοίνωση στο συνέδριο «Προσλήψεις και χρήσεις των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα (19ος-20ός αιώνας)», 17-18 Ιανουαρίου 2014, Αθήνα· Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002· Σπύρος Καραβάς, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γη». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία, 1880-1909*, Αθήνα 2010· Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης, 1912-1922*, Αθήνα 2007· Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989.

όρου «φυλή» είναι τέτοια ώστε γίνεται κοινός τόπος, συσκοτίζοντας τα πολλαπλά και συχνά αντιτιθέμενα νοήματά του. Ωστόσο τα κενά της έρευνας παραμένουν και δεν επιτρέπουν ακόμη μια συνθετική προσέγγιση.

Ο παρών τόμος επιδιώκει να χαρτογραφήσει την εκτεταμένη διάχυση των φυλετικών θεωριών στην Ελλάδα και τα πολλαπλά νοήματα που παίρνει στον χρόνο η έννοια της φυλής. Οι συμβολές του επιχειρούν να ιχνηλατήσουν εξίσου τις διαδρομές μέσα από τις οποίες διαδόθηκαν οι φυλετικές θεωρίες όσο και τους εγχώριους μετασχηματισμούς τους, τις προσαρμογές τους στα ελληνικά ζητούμενα, στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα, με σαφή έμφαση στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα και ιδίως στον Μεσοπόλεμο.¹⁷

Τα κείμενα μοιράζονται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα, «Φυλετικές θεωρίες στη συγκρότηση των επιστημών», εξετάζονται διαφορετικοί τρόποι, ανάλογα με τον χρόνο και τον κλάδο, με τους οποίους οι φυλετικές θεωρίες επέδρασαν στη διαμόρφωση νέων εξειδικεύσεων στο ελληνικό πανεπιστήμιο, εξέθρεψαν επιστημονικές και επαγγελματικές αντιπαραθέσεις και στήριξαν επιστημονικές προτάσεις για την υιοθέτηση ευγονικών πολιτικών. Η δεύτερη ενότητα, «Πολιτικές χρήσεις της φυλής», αναφέρεται στις ποικίλες διαδρομές με τις οποίες οι φυλετικές θεωρίες ή εκλαϊκευτικές εκδοχές τους τροφodότησαν διανοητικές επεξεργασίες με μεγάλη και διαρκή απήχηση, υιοθετήθηκαν από πολιτικές ιδεολογίες κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα ή χρησιμοποιήθηκαν για την προώθηση εθνικών πολιτικών. Στοιχεία της διάχυσης των φυλετικών θεωριών σε λογοτεχνικά κείμενα ή σε κριτικούς και θεωρητικούς της τέχνης, σε συγχρονικές ή διαχρονικές προσεγγίσεις, αναδεικνύει η τρίτη ενότητα, «Αντιλήψεις για τη φυλή στη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης». Τέλος, η τέταρτη ενότητα, «Σύγχρονες αντιφάσεις του ρατσισμού, του εθνικισμού και του αντισημιτισμού», εξετάζει επιβιώσεις των φυλετικών θεωριών σε σύγχρονες μορφές των ιδεολογιών που εξέθρεψαν, δηλαδή σημερινές εκδοχές της διαπλοκής του εθνικισμού με τον ρατσισμό και τον αντιση-

17. Επομένως τα πιο προφανή χρονικά κενά του τόμου αφορούν κυρίως τον 19ο αιώνα και τις απόπειρες να αντικρουστούν οι θέσεις του Φαλμεράγιερ, καθώς και την περίοδο από την πρώτη μεταπολεμική εποχή μέχρι τις μέρες μας.

μιτισμό, όπως αποτυπώνονται στον νομικό, επιστημονικό, λαϊκιστικό ή θρησκευτικό λόγο.

Οι περισσότεροι συγγραφείς τοποθετούν την έρευνά τους για την ελληνική περίπτωση, με λιγότερο ή περισσότερο αναλυτικό τρόπο, σε ένα πλαίσιο ευρωπαϊκών ιδεών οι οποίες έχουν επηρεάσει τα πρόσωπα, τους χώρους ή τους λόγους που επεξεργάζονται. Γίνονται έτσι φανερές οι βασικές διαδρομές μέσα από τις οποίες γίνονται γνωστές και προσαρμόζονται στα ελληνικά δεδομένα διάφορες ιδέες και θεωρίες για τη φυλή, επιστημονικές ή εκλαϊκευτικές. Καθώς οι συγγραφείς χαρτογραφούν ένα ουσιαστικά νέο πεδίο ερευνών, δεν αφήνουν μόνο κενά, αλλά δημιουργούν και ορισμένες αναπόφευκτες επαναλήψεις, οι οποίες κάνουν πιο ανάγλυφα τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού παραδείγματος.

Τα κείμενα της πρώτης ενότητας, «Φυλετικές θεωρίες στη συγκρότηση των επιστημών», εστιάζουν στο ελληνικό πανεπιστήμιο, στις επιστημονικές αντιπαράθεσεις ως προς τα όρια και το περιεχόμενο νέων γνωστικών αντικειμένων, καθώς και στις συζητήσεις γύρω από τις νοηματοδοτήσεις της φυλής και την υιοθέτηση ή απόρριψη ευγονικών ιδεών. Στο επίκεντρο βρίσκονται κυρίως φυσικοί ανθρωπολόγοι και γιατροί, αλλά και άλλοι επιστήμονες που αναζητούν επαγγελματική αναγνώριση σε νέες ειδικότητες, όπως η υγιεινή και η κοινωνική βιολογία ή η εγκληματολογία. Κοινός παρονομαστής, η στενή σύνδεση των φυλετικών ιδεών με τον εθνικισμό, η ρευστότητα και ποικιλία του περιεχομένου τους, οι δυσκολίες θεσμικής καθιέρωσής τους αλλά και η μακροημέρευση των φορέων τους στο ελληνικό πανεπιστήμιο πολύ μετά τη διεθνή απαξίωση των ιδεών αυτών την επαύριο του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Πρόκειται στην ουσία για έναν σχετικά μικρό κύκλο επιστημόνων, που είχαν εντέλει οι περισσότεροι περιορισμένη θεσμική εξουσία.

Ενδελεχή εισαγωγή για τις χρήσεις της «φυλής» στην ευρωπαϊκή ανθρωπολογία κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα συνιστά ένα μεγάλο μέρος της συμβολής του Ευθύμιου Παπαταξιάρχη, «Μεταμορφώσεις του ανθρωπολογικού φυλετισμού: οργανικές μεταφορές και ανθρωπολογικός λόγος στη μεσοπολεμική Ελλάδα», πριν χωρήσει σε συγκρίσεις με την ελληνική περίπτωση. Ο Παπαταξιάρχης εξετάζει αναλυτικά πώς η ανθρωπολογία, ως επιστήμη ειδικευμένη στη μελέτη της ανθρώπινης ποικιλότητας, αναπτύχθηκε από τον 19ο αιώνα

σε δύο αντιπαραθετικές κατευθύνσεις. Από τη μια, οι ιδέες ότι το ανθρωπίνο είδος είναι ενιαίο παρά τις εσωτερικές διαφορές του («ουνιβερσαλισμός») συναρτήθηκαν με τις συνθήκες της εποχής των αυτοκρατοριών του τέλους του 19ου αιώνα και –ιδίως στη Γαλλία και τη Βρετανία– με μια «στενή» ανθρωπολογική εκδοχή της φυλής που τη συσχετίζει με ανατομικά ή/και βιολογικά χαρακτηριστικά, νομιμοποιητική για την ευρωπαϊκή αποικιοκρατία. Από την άλλη, η έμφαση στην εσωτερική διαφοροποίηση του ανθρωπίνου είδους («παρτικουλαρισμός») ταίριαζε με τις ανάγκες του εθνικισμού και συνδέθηκε από τις αρχές του 20ού αιώνα με μια «εκτατική» ανθρωπολογική εκδοχή της φυλής, που ανάγει κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του κάθε είδους σε κληρονομικά, δηλαδή σε βιολογικά. Έτσι, στη Γερμανία και τις ΗΠΑ κυρίως, οι ιδέες αυτές εξέβαλαν κατά τον Μεσοπόλεμο είτε στη ναζιστική ανθρωπολογία είτε στη νομιμοποίηση των φυλετικών διακρίσεων, δηλαδή σε προγράμματα διαχείρισης του εσωτερικού «άλλου». Οι αντιπαραθέσεις και οι ρήξεις ήταν ιδιαίτερα έντονες στο εσωτερικό της ανθρωπολογίας ανάμεσα στις δύο κατευθύνσεις σε κάθε χώρα και η έκβαση καθορίστηκε κάθε φορά σε μεγάλο βαθμό από τους ευρύτερους συσχετισμούς τόσο στο επιστημονικό όσο και στο πολιτικό πεδίο.

Σύμφωνα με τον Παπαταξιάρχη, η μελέτη της γερμανικής εκδοχής, όπου επικράτησε ο κοινωνικός δαρβινισμός και η αρνητική ευγονική, είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ελληνική περίπτωση, με δεδομένη την επιρροή που είχε η γερμανική εκπαίδευση στους έλληνες επιστήμονες του Μεσοπολέμου. Εξίσου σημαντική ωστόσο είναι και η «εθνική» αφετηρία της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα, όπου τάχθηκε εξ αρχής στην υπηρεσία της αντίκρουσης των ισχυρισμών του Φαλμεράγιερ. Αναζητώντας τους τρόπους με τους οποίους οι έλληνες ανθρωπολόγοι του Μεσοπολέμου αντιμετώπισαν τις αντιφάσεις του ανθρωπολογικού λόγου της εποχής και τη νέα γερμανική αμφισβήτηση της φυλετικής καθαρότητας των Ελλήνων («νέος φαλμεραγιερισμός»), ο Παπαταξιάρχης εξετάζει τέσσερις εκδοχές ανθρωπολογικού λόγου για τη φυλή («ψηφίδες») που διακρίνονται ανάλογα με την έμφαση σε βιολογικές ή περιβαλλοντικές μεταφορές. Εντοπίζει έτσι τον «αντικομμουνιστικό φυλετισμό» του Θρασύβουλου Βλησίδη, πρώτου καθηγητή Γενικής Βιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών· τον «ήπιο φυλετισμό» του Ιωάννη Κούμαρη, πρώτου καθηγητή Φυσικής Ανθρωπολογίας στο

ίδιο πανεπιστήμιο· το «χωνευτήρι των λαών» του Στίλπωνα Κυριακίδη, πρώτου καθηγητή Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης· και τον «γεωπεριβαλλοντικό ντετερμινισμό» του Κωνσταντίνου Καραβίδα. Συγκροτεί με τον τρόπο αυτόν μια γενεαλογία της ελληνικής ανθρωπολογίας ανεξάρτητα από την επίσημη ιδιότητα καθενός από τους παραπάνω επιστήμονες. Για να καταλήξει ότι οι ιδιαίτερες μεσοπολεμικές συνθήκες ώθησαν τους έλληνες ανθρωπολόγους σε έναν πολυποίκιλο αλλά μετριοπαθή φυλετισμό, που αποδίδει την ανωτερότητα της ελληνικής φυλής περισσότερο σε γεωπεριβαλλοντικούς και πολιτισμικούς παρά σε βιολογικούς παράγοντες.

Στις απαρχές της φυσικής ανθρωπολογίας στην Ελλάδα είναι αφιερωμένο το άρθρο του Βαγγέλη Καραμανωλάκη και της Γεωργίας Κουρτέση-Φιλιππάκη, «Το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: φυλετισμός και παλαιοανθρωπολογία στην Ελλάδα (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)». Οι συγγραφείς εξετάζουν την επίδραση των φυλετικών θεωριών στην οργάνωση και τη λειτουργία του Ανθρωπολογικού Μουσείου και Εργαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, από την ίδρυσή του το 1886 έως το 1915, και το έργο του πρώτου διευθυντή του, του γαλλοσπουδαγμένου, ο Στέφανος εφάρμοσε τις προδιαγραφές της φυσικής ανθρωπολογίας του καιρού του διατηρώντας συστηματική συνομιλία με ευρωπαίους επιστήμονες. Με στόχο την ανασκευή του φαλμεραγιερισμού, συγκέντρωσε σκελετικά κατάλοιπα και κρανία από την αρχαιότητα έως το παρόν και εφάρμοσε συστηματικές κρανιομετρήσεις. Επιδίωκε να συγκροτήσει μια τυπολογία φυλετικών χαρακτηριστικών με την οποία να τεκμηριώνεται επιστημονικά αφενός η διαχρονική φυλετική καθαρότητα των Ελλήνων και αφετέρου η φυλετική ανωτερότητά τους σε σχέση με τους σλάβους γείτονές τους. Υποστηρίζοντας ότι η γεωμορφολογία του εδάφους καθόρισε την ποικιλομορφία της φυλής και ότι τα σκελετικά και κρανιακά κατάλοιπα συνιστούσαν αποδείξεις της εθνικής συνέχειας, ο Στέφανος συνεργάστηκε στενά με αρχαιολόγους και έθεσε τις βάσεις της βραχύβιας ελληνικής Παλαιοανθρωπολογίας, η οποία μεταπολεμικά έδωσε τη θέση της στην Παλαιολιθική Αρχαιολογία. Τον διαδέχθηκε στη διεύθυνση του Μουσείου μέχρι το 1949 ο Ιωάννης Κούμαρης.

Όπως έχει ήδη γίνει προφανές και θα επιβεβαιωθεί και στη συνέχεια, ο Ιωάννης Κούμαρης αποτέλεσε κεντρική φυσιογνωμία στη

συγκρότηση της φυσικής ανθρωπολογίας του Μεσοπολέμου, τόσο για τις θεσμικές θέσεις που κατείχε στο Πανεπιστήμιο και στο Μουσείο Ανθρωπολογίας, όσο και για τις απόψεις του περί ευγονικής αλλά και για τη δράση του στην Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία, την οποία διαμόρφωσε σε χώρο συζήτησης και ανταλλαγής γύρω από το ίδιο ζήτημα. Αποτελεί εξάλλου ένα από τα πρόσωπα που έχει αναδείξει στις μελέτες της η Σεβαστή Τρουμπέτα και εξετάζει επίσης εδώ, στο άρθρο της «Η επίδραση της φυλετικής υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο».¹⁸ Αρχικά η Τρουμπέτα σκιαγραφεί μια ιστορία των ευγονικών ιδεών στην Ευρώπη και επισημαίνει την ποικιλία των εθνικών εκδοχών του διεθνούς ευγονικού προγράμματος. Στη συνέχεια εστιάζει στο γερμανικό μοντέλο ευγονικής, τη «φυλετική υγιεινή», η οποία διαμορφώθηκε από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι το 1945 και ολοκληρώθηκε με την καθιέρωση του ναζιστικού «φυλετικού κράτους» και την εφαρμογή μέτρων αρνητικής ευγονικής, καθώς και με τη διάδοση των γερμανικών ευγονικών ιδεών σε άλλες χώρες. Σε ένα δεύτερο μέρος, η συγγραφέας διερευνά ποιες μορφές πήρε η εισαγωγή των ιδεών της φυλετικής υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο, εξετάζοντας τρεις περιπτώσεις γιατρών που συνδέθηκαν με τον γερμανόφωνο χώρο και αποτέλεσαν φορείς των ιδεών αυτών: τον Κωνσταντίνο Μουτούση, καθηγητή Υγιεινής και αργότερα Δημόσιας και Κοινωνικής Υγιεινής, τον Σταύρο Τσουρुकτσόγλου, διεθνούς ακτινοβολίας ευγονιστή και υγιεινιστή, με καριέρα στην Ελβετία, αλλά έντονη παρουσία και στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, και τον γνωστό μας Ιωάννη Κούμαρη. Η Τρουμπέτα παρουσιάζει τις απόψεις τους και την εμπλοκή τους στις επαγγελματικές διαμάχες της δεκαετίας του '30 στο εσωτερικό του πανεπιστημίου για τα όρια των επιστημονικών αντικειμένων, για την κατοχή των εδρών και για την προώθηση των ευγονικών μέτρων. Μολονότι υποστηρικτές της φυλετικής υγιεινής, οι τρεις επιστήμονες δεν συμφωνούσαν ούτε στην ανά-

18. Οι έρευνες της Τρουμπέτα τα τελευταία χρόνια έχουν συμβάλει καθοριστικά στην ιστορία των ευγονικών ιδεών στην Ελλάδα και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Εκτός από πλήθος άρθρα, βλ. Sevasti Trubeta, *Physical Anthropology, Race, and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*, Λέιντεν-Βοστώνη 2013, και Christian Pronitzer – Sevasti Trubeta – Marius Turda (επιμ.), *Health, Hygiene, and Eugenics in South-eastern Europe to 1945*, Βουδαπέστη-Νέα Υόρκη 2011.

λυση για τον επαπειλούμενο εκφυλισμό της ελληνικής φυλής ούτε στην έκταση εφαρμογής των ευγονικών μέτρων. Όχι μόνο δεν συγκρότησαν οργανωμένο ρεύμα υπέρ του γερμανικού ευγονικού μοντέλου, αλλά παρέμειναν μεμονωμένες φωνές με περιορισμένη ισχύ στο ελληνικό πανεπιστήμιο, χωρίς ωστόσο οι απόψεις τους να αποδοκιμαστούν από τους συναδέλφους τους.

Ψηφίδες στη διαχρονία εξετάζουν επίσης ο Γιώργος Κόκκινος και ο Μάρκος Καρασαρίνης στο άρθρο τους «Μεταμορφώσεις του ευγονικού λόγου στην Ελλάδα: από τον Ιωάννη Κούμαρη και τον Δημοσθένη Ελευθεριάδη στον Νικόλαο Λούρο». Αφού σκιαγραφήσουν τις τρεις κατευθύνσεις στις οποίες αναπτύχθηκε ο λόγος αυτός κατά τον Μεσοπόλεμο –γύρω από καταστατικές έννοιες όπως ο «εκφυλισμός», με συνδυασμούς ιδεών όπως η βιολογική διάσταση του κομμουνισμού, και με αναφορά σε δημόσιες ανησυχίες όπως π.χ. για την πορνεία–, εντοπίζουν για κάθε κατεύθυνση τους κύριους φορείς των ευγονικών ιδεών. Για την καταπολέμηση του εκφυλισμού με ευγονικά μέτρα, κεντρικοί είναι οι γνώριμοί μας Θρασύβουλος Βλησίδης και Ιωάννης Κούμαρης, αλλά και ο πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου Αθηνών Σιμωνίδης Βλαβιανός. Τον «βιολογικό αντικομμουνισμό» θα υπερασπιστεί ο Δημοσθένης Ελευθεριάδης, καθηγητής Κοινωνικής Βιολογίας στην Πάντειο Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, ενώ οι δημόσιες ανησυχίες για την πορνεία και την εξάπλωση της σύφιλης θα αποτελέσουν το πεδίο παρέμβασης του ψυχιάτρου Νικόλαου Δρακουλίδη. Τέλος, οι Κόκκινος και Καρασαρίνης εξετάζουν τον κατεξοχήν ευγονιστή της μεταπολεμικής περιόδου, τον Νικόλαο Λούρο, καθηγητή Μαιευτικής και Γυναικολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ιδρυτή της μεταπολεμικής Ελληνικής Εταιρείας Ευγονικής, οπαδό μιας «θετικής-μεταρρυθμιστικής ευγονικής» στην υπηρεσία της βελτίωσης του εθνικού κεφαλαίου, που μεταφράστηκε σε παρεμβάσεις για ζητήματα δημογραφικής ανάκαμψης, προστασίας της μητρότητας και δημόσιας υγείας. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι στην Ελλάδα αναπτύχθηκε διαχρονικά μια ήπια θετική ευγονική, που δεν υλοποιήθηκε με κατασταλτικά μέτρα, και ότι ο ευγονικός λόγος παραμένει παρών σήμερα, μέσα από νέες ανασηματοδοτήσεις και πλαισιώσεις σε διάφορους τομείς.

Η συμβολή της Έφης Αβδελά, «Φυλετισμός και ευγονική στη συγκρότηση της ελληνικής εγκληματολογίας: η περίπτωση του Κων-

σταντίνου Γαρδίκια), αναφέρεται σε μια γνωστική πειθαρχία διαφορετική από όσες έχουν εξεταστεί μέχρι τώρα, την εγκληματολογία, η οποία εισάγεται στο ελληνικό πανεπιστήμιο την περίοδο της πλήρους εφαρμογής του γερμανικού ναζιστικού ευγονικού μοντέλου. Αρχικά εξετάζει πώς η συγκρότηση της εγκληματολογίας διεθνώς επηρεάστηκε από τη διάχυση των θεωριών για τις βιολογικές αιτιολογίες της εγκληματικής συμπεριφοράς, υπό την επήρεια των επεξεργασιών του Τσέζαρε Λομπρόζο και των μαθητών του, και μέσα από τον κεντρικό ρόλο που απέκτησαν οι ψυχίατροι στις συζητήσεις για τα ευγονικά μέτρα προφύλαξης από την αναπαραγωγή εγκληματικών στοιχείων. Στη συνέχεια παρακολουθεί την υποδοχή στην Ελλάδα των θεωριών που συνδέουν το έγκλημα με την κληρονομικότητα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα και τονίζει την πρωτοκαθεδρία των νομικών στη συγκρότηση της ελληνικής εγκληματολογίας. Οι νομικοί θα θεωρήσουν το έγκλημα «βιοκοινωνικό» φαινόμενο και θα αντιταχθούν στη λήψη ευγονικών μέτρων για τον περιορισμό του, τα οποία προωθούν ψυχίατροι. Στο τρίτο μέρος, το άρθρο εστιάζει στο έργο του Κωνσταντίνου Γαρδίκια, πρώτου καθηγητή Εγκληματολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και κυριότερου εκπροσώπου της μέχρι τη δεκαετία του '70. Παρουσιάζει τις θέσεις του για τις βιολογικές βάσεις του εγκλήματος, τον ρόλο της κληρονομικότητας, της καταγωγής και της φυλής, καθώς και για τα λεγόμενα «ασφαλιστικά μέτρα» για την πρόληψή του, όπως ο ευνουχισμός και η στέρωση, τα οποία ο Γαρδίκιας θεωρούσε «πρώωρα» για την Ελλάδα. Τονίζει τη σταθερότητά τους στον χρόνο και υποστηρίζει ότι, σε συνδυασμό με τη μακροημέρευση του Γαρδίκια ως καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, οι απόψεις αυτές εξοικείωσαν πολλές γενιές νομικών με το διάχυτο στα κείμενά του φυλετικό λεξιλόγιο.

Τα άρθρα της δεύτερης ενότητας, «Πολιτικές χρήσεις της φυλής», είναι χρονικά εστιασμένα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα και πραγματεύονται μορφές που πήρε τότε η ρητή ή υπόρρητη πολιτικοποίηση των φυλετικών ιδεολογιών. Μία εκδοχή αυτής της πολιτικοποίησης είναι οι διανοητικές επεξεργασίες ευάριθμων διανοουμένων για το μέλλον του («ελληνισμού»), όπου κεντρικό ρόλο είχαν οι απόψεις του ευγονιστή Πέτρου Βλαστού και κατά δεύτερο λόγο οι αντιθετικές προσεγγίσεις του Ίωνα Δραγούμη, όπως και εκείνες του Γεώργιου Σκληρού και άλλων ελλήνων σοσιαλιστών. Μία άλλη εκδοχή ήταν

οι επίσημοι λόγοι που πολιτικοποιούσαν τη διαφορά και τροφοδότησαν κρατικές πολιτικές καταστολής της. Και εδώ οι συγγραφείς εντοπίζουν την αφετηρία των ιδεών που υιοθέτησαν οι έλληνες διανοούμενοι και παρουσιάζουν το ευρωπαϊκό πλαίσιο στο οποίο αυτές αναπτύχθηκαν. Κοινοί παρονομαστές των άρθρων αυτού του μέρους είναι η διάδοση των φυλετικών ιδεών, η συχνά δευτερογενής και εκλεκτική ενημέρωση των ελλήνων διανοουμένων γι' αυτές, αλλά και η σταθερή υπαγωγή τους στις εκάστοτε επιταγές του εθνικισμού.

Στο άρθρο της «Η “καθαρή” κοινωνία: από τον Γκομπινώ στην Ελλάδα του 21ου αιώνα», η Φωτεινή Ασημακοπούλου παρακολουθεί αρχικά πώς μετασχηματίζονται οι θέσεις της φυλετικής θεωρίας του Αρθούρου ντε Γκομπινώ και των επιγόνων του, και ιδίως η βασικότερη από αυτές, η θέση για τον νομοτελειακό εκφυλισμό του πολιτισμού από τις επιμειξίες που επιφέρουν την αλλοίωση της ανώτερης άριας φυλής. Εξετάζει τις επιστημονικές διαμάχες στη Γαλλία και τη Γερμανία γύρω από την αξία των γκομπινικών θεωριών, το νόημα της φυλής και τη θεωρία της εξέλιξης, τις νέες θεωρίες που επικαλούνταν την κληρονομιά του Γκομπινώ στη συγκυρία του κοινωνικού δαρβινισμού και τις αντιπαραθέσεις υποστηρικτών και πολέμιών τους, από την υπόθεση Ντρέφους μέχρι την άνοδο του Χίτλερ. Στη συνέχεια, η συγγραφέας παρουσιάζει την αρνητική υποδοχή που επιφύλαξαν οι έλληνες λόγιοι στις θέσεις του Γκομπινώ για τον εκφυλισμό των ελληνικών πληθυσμών, καθώς και τις αντιθετικές απόψεις διανοουμένων του πρώτου μισού του 20ού αιώνα για το περιεχόμενο της ελληνικής φυλής. Επισημαίνει ότι οι φυλετικές θεωρίες είναι διάχυτες στις συζητήσεις για τον ελληνισμό και το μέλλον του στον *Νουμά*, κυρίως ανάμεσα στον Γεώργιο Σκληρό και τον Πέτρο Βλαστό, με τον Βλαστό να προβάλλει, όπως θα φανεί και παρακάτω, ως ο συνεπέστερος έλληνας διανοούμενος φυλετιστής και ευγονιστής της εποχής.

Τις ιδέες του Πέτρου Βλαστού περί φυλής και την εξέλιξή τους στον χρόνο καθώς και τις ευγονικές απόψεις του, σε αντίστιξη με τις σχετικές απόψεις του φίλου και συνομιλητή του Ίωνα Δραγούμη, παρακολουθεί ο Παρασκευάς Ματάλας στο άρθρο του «Οι διαδρομές του φυλετισμού του Πέτρου Βλαστού». Ο συγγραφέας εντοπίζει τρεις φάσεις στην εξέλιξη των φυλετικών ιδεών του Βλαστού: μια πρώτη στην αρθρογραφία του στον *Νουμά* την περίοδο 1905-1912, μια δεύτερη σε

ανέκδοτα κείμενά του του 1914 και μια τρίτη τη δεκαετία του '30 σε μια νέα αδημοσίευτη επεξεργασία των φυλετικών ιδεών του. Συνεπής και αναγνωρισμένος δημοτικιστής, νιτσεικός, με αριστοκρατικές απόψεις και ευρεία απήχηση στους σημαντικότερους διανοούμενους του καιρού του, ο Βλαστός υποστηρίζει αρχικά την ανάγκη να επανακτηθεί η καθαρότητα της ελληνικής φυλής με ευγονικά μέσα και κατάλληλες επιμειξίες. Διαφωνεί με τον Δραγούμη, ο οποίος στη βιολογική προσέγγιση του ελληνισμού αντιπαράθετει την αφομοιωτική του δύναμη. Στη δεύτερη φάση, ο Βλαστός αναπτύσσει μια πλήρη βιολογική φυλετική θεωρία για τον ελληνισμό, σύμφωνα με την οποία η αδιαμφισβήτητη φυλετική ρήξη με την αρχαιότητα απαιτεί τη λήψη αυστηρών ευγονικών μέτρων. Τέλος, τη δεκαετία του '30 στρέφεται σε μια αρνητική ανασηματοδότηση της φυλής, προκρίνοντας τη «φύτρα» και προβάλλοντας έναν αριστοκρατικό ατομικισμό που τον αντιλαμβάνεται ως αντίθετο με τον φυλετικό εθνικισμό. Ο Ματάλας αναφέρεται στην επίδραση των φυλετικών ιδεών του Βλαστού σε σημαντικούς διανοούμενους του καιρού του, όπως τον Νίκο Καζαντζάκη, και διακρίνει όχι μόνο τον μετασχηματισμό των φυλετικών του αντιλήψεων, αλλά και την ταξική και αποικιακή τους διάσταση.

Η πρωτότυπη και ετερόδοξη ως προς τις κυριότερες φυλετικές εκδοχές του καιρού του σκέψη του Ίωνα Δραγούμη αναλύεται επίσης στο άρθρο της Έφης Γαζή «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: αντιλήψεις για το ελληνικό έθνος, τη φυλή και τις αυτοκρατορίες στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο». Η συγγραφέας εξετάζει την απήχηση που είχε στον αντιβενιζελικό λόγο της εποχής του Διχασμού η παρουσία του γαλλικού στρατού κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Θεσσαλονίκη, και ιδίως των «Σενεγαλέζων», δηλαδή των αφρικανικών αποικιακών δυνάμεων που είχαν ενταχθεί στον στρατό της Αντάντ. Αρχικά παρουσιάζει τις αντιδράσεις που προκάλεσε στη Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ η στρατολόγησή τους και τις φυλετικές συνδηλώσεις των σχετικών συζητήσεων. Στη συνέχεια αναφέρεται στη στάση των αντιβενιζελικών απέναντι στην παρουσία τους, για να εστιάσει στις απόψεις που διατύπωσαν ο Ίων Δραγούμης και οι συνεργάτες του στο περιοδικό *Πολιτική Επιθεώρησης* γύρω από τη φυλή, το έθνος και την αυτοκρατορία σε σχέση με τον ελληνισμό και το μέλλον του. Πιο συγκεκριμένα, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι, στο πλαίσιο των αντιλήψεων

του για την ιεραρχία και τη σταθερότητα των φυλών, ο Δραγούμης επεξεργάστηκε κατά τα χρόνια του Διχασμού μια στρατηγική που θα μπορούσε να αποτρέψει το ενδεχόμενο να γίνει η Ελλάδα προτεκτοράτο. Οραματιζόταν έτσι ένα «αυτοκρατορικό ελληνικό έθνος», με βιολογικές και πολιτισμικές διαστάσεις, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει ανάχωμα στον δυτικό ιμπεριαλισμό. Σύμφωνα με τη Γαζή, το δραγουμικό «αυτοκρατορικό έθνος» μάς επιτέπει να υπερβούμε στην ανάλυση τα δίπολα «έθνος»/«αυτοκρατορία» και «φυλή»/«πολιτισμός» και τονίζει τη νέα «φυλετική τάξη» που συνυφαίνουν οι συγκλίσεις τους.

Επιβεβαιώνοντας τις μελέτες που υποστηρίζουν ότι οι φυλετικές θεωρήσεις και οι ευγονικές ιδέες δεν είχαν εξαρχής συγκεκριμένο πολιτικό πρόσημο και υπήρξαν εξαιρετικά προσφιλείς σε μεγάλο μέρος της σοσιαλιστικής και της κομμουνιστικής Αριστεράς μέχρι τη δεκαετία του '30, ο Κωστής Καρπόζηλος, στο άρθρο του «Μαρξισμός και δαρβινισμός: το μαγικό κλειδί της εξέλιξης και το πρόβλημα της Διαφοράς στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη (1910-1920)», διερευνά τη σχέση των ελλήνων μαρξιστών με τις βιολογικές θεωρίες της εξέλιξης και τη στάση τους απέναντι στην ευγονική. Ο Καρπόζηλος υποστηρίζει ότι πολλοί διανοούμενοι του σοσιαλιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου πίστευαν πως ο μαρξισμός και ο δαρβινισμός συνιστούν δύο συναφείς διαστάσεις της εξέλιξης και ότι η πεποιθήση αυτή έγινε αντικείμενο επεξεργασιών στο πλαίσιο της Δεύτερης Διεθνούς. Αντλώντας από σχετικούς προβληματισμούς μέσα από τα δευτερογενή διαβάσματά τους και στο κλίμα του διάχυτου κοινωνικού δαρβινισμού, οι έλληνες σοσιαλιστές Πλάτων Δρακούλης, Γεώργιος Σκληρός και Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου επικαλέστηκαν επιχειρήματα από τις φυσικές επιστήμες και τη βιολογία για να υποστηρίξουν στα γραπτά τους τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνική και την οργανική εξέλιξη και τον επικείμενο και αναπόφευκτο κοινωνικό μετασχηματισμό. Σε αυτό το πλαίσιο υιοθέτησαν και μετέφεραν με διαφορετικό και εκλεκτικό τρόπο στοιχεία ευγονικών, εξελικτικών ή δαρβινιστικών ευρωπαϊκών θεωριών. Χωρίς να τις εντάξουν σε ένα συνεκτικό σχήμα με πολιτικές προεκτάσεις, ταύτισαν τη φυλή με το έθνος και απέρριψαν την αρνητική ευγονική.

Τα δύο τελευταία άρθρα αυτής της ενότητας εξετάζουν διαφορετικά στον χρόνο παραδείγματα υπαγωγής των φυλετικών θεωριών στις προτεραιότητες της επίσημης πολιτικής ιδεολογίας, πριν και μετά τον

Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τη στροφή από τον θρησκευτικό στον βιοπολιτισμικό φυλετισμό στη Μακεδονία παρακολουθεί ο Τάσος Κωστόπουλος στη συμβολή του «Από το ζύγισμα των συνειδήσεων στη μέτρηση των κρανίων: παραλλαγές του ελληνικού εθνικού λόγου περί Σλαβομακεδόνων στη διάρκεια του 20ού αιώνα». Ειδικότερα, εξετάζει πώς από τη δεκαετία του 1860, αλλά εντονότερα στις αρχές του 20ού αιώνα, ο εθνικιστικός λόγος θα προτάξει θεωρίες της «φυλετικής συνέχειας» ως πολιτική για την ανάσχεση του βουλγαρικού εθνικισμού στη Μακεδονία. Σε αυτό το πλαίσιο οι διεκδικήσεις του ελληνικού εθνικισμού στην περιοχή θα υπαχθούν σε μια «φυλετική αποικιοκρατική συλλογιστική» που αναπτύσσεται σε τέσσερις άξονες: τη γλωσσολογία, τη λαογραφία, τη φυσική ανθρωπολογία και την ιστορία. Μέσα από τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμά τους, την ιστορία τους και τα κρανιομετρικά και φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά, οι Σλαβομακεδόνες αναγορεύονται σε απογόνους αρχαίων Μακεδόνων. Ο Κωστόπουλος καταδεικνύει την αυθαίρετη χονδροειδή κατασκευή των θεωριών της φυλετικής συνέχειας σε ό,τι αφορά τη Μακεδονία καθώς και την ανθεκτικότητα και μακροβιότητά τους με παραλλαγές πολύ μετά τον πόλεμο, κυρίως σε τοπικό επίπεδο, μέσα από το ιδίωμα της «προαιώνιας μακεδονικότητας».

Στη συμβολή του «Φυλετικές διαστάσεις του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940», ο Δημήτρης Κουσουρής στρέφεται σε μια άλλη διάσταση της επίσημης ιδεολογίας με φυλετικό περιεχόμενο και ανιχνεύει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους συντελείται μεταπολεμικά η σύνδεση ανάμεσα στον ελληνικό αντικομμουνισμό και τις φυλετικές θεωρίες του σλαβοκομμουνισμού. Ο συγγραφέας αρχικά παρουσιάζει τις ευρύτερες ευρωπαϊκές συνδέσεις του πολιτικού συντηρητισμού με εθνοφυλετικές θεωρήσεις και κυρίως αντισημιτικά στερεότυπα, που τροφοδοτήθηκαν από τις θεωρίες περί παγκόσμιας εβραϊκής συνωμοσίας και τις αγωνίες για την εθνοφυλετική καθαρότητα. Στην Ελλάδα, η εθνοφυλετική διαμόρφωση του αντικομμουνισμού στηρίχθηκε από νωρίς στον αντισημιτισμό και στον αντισλαβισμό, που ο Κουσουρής θεωρεί «τις δύο φυλετικές συνιστώσες του ελληνικού εθνικισμού». Οι αντισημιτικές απόψεις διαδόθηκαν ευρύτατα κατά τον Μεσοπόλεμο και βρήκαν γόνιμο έδαφος. Από την Κατοχή και μετά ωστόσο κυριάρχησε η θεωρία της σλαβοκομμουνιστικής συνωμοσίας που υποτίθεται ότι εξυφαίνει τον αφανισμό της

ελληνικής φυλής. Ο συγγραφέας αντλεί από ευάριθμα παραδείγματα αντικομμουνιστικού λόγου –ανάμεσά τους και κείμενα του Στράτη Μυριβήλη– από τα οποία συνάγεται ότι η φυλετική διάσταση αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της αντικομμουνιστικής εκστρατείας κατά την περίοδο του Εμφυλίου. Υποστηρίζει εντέλει ότι ο αντικομμουνιστικός φυλετισμός, με την εμμονή στην εθνοφυλετική μόλυνση από τις «βάρβαρες» φυλές, έχει βαθιές ρίζες στον ελληνικό εθνικισμό. Οι ισχυρές εθνοφυλετικές παραδόσεις της ελληνικής περίπτωσης έκαναν πρόσφορη την πρώιμη συνάντησή τους με επείσακτες επεξεργασίες, όπως οι εκδοχές αυτοκρατορικού φυλετισμού και αντισλαβισμού, η ταύτιση του κομμουνισμού με τον πανσλαβισμό ή τον σιωνισμό και η ταύτιση κομμουνισμού και ναζισμού.

Οι συμβολές στην τρίτη ενότητα, «Αντιλήψεις για τη φυλή στη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης», είναι είτε συγχρονικές, και διερευνούν την επίδραση που ασκούν οι βιολογικές προσεγγίσεις του κοινωνικού σε συγκεκριμένους δημιουργούς ή διανοούμενους και σε συγκεκριμένα είδη γραφής, είτε διαχρονικές. Σε κάθε περίπτωση υποδεικνύουν την ιδιαίτερα έντονη παρουσία των φυλετικών ιδεών στη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης –χωρίς όμως να συγκροτούν ένα ενιαίο και διακριτό σύνολο–, καθώς και τη στενή διαπλοκή τους με τον εθνικισμό.

Ειδικότερα, η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, στο άρθρο της «Λογοτεχνία, παραλογοτεχνία και βιοεπιστήμες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», εντοπίζει την παρουσία των φυλετικών θεωριών στα λογοτεχνικά περιοδικά του Μεσοπολέμου, και κυρίως τη νέα λογοτεχνική θεματική της «νόσου» ως ατομικής και κοινωνικής παθολογίας. Εξηγεί πώς από τα μέσα του 19ου αιώνα στον δυτικό κόσμο οι νέες γνώσεις στις βιοφυσικές επιστήμες, η διάδοση των φυλετικών θεωριών, η καθιέρωση της θεωρίας της εξέλιξης και οι θεωρίες για την κληρονομικότητα άλλαξαν τον τρόπο με τον οποίο γινόταν αντιληπτός ο κόσμος σε όλα τα επίπεδα του λόγου. Στη λογοτεχνία και την παραλογοτεχνία το νέο παράδειγμα αποτυπώθηκε μέσα από την «ιατρικοποίηση» των κοινωνικών συμπεριφορών, με κεντρική μεταφορά τη «νόσο» και την «παθολογία». Δίνοντας έμφαση στη δεκαετία του '20, το άρθρο κάνει φανερό ότι το φυλετικό λεξιλόγιο με το οποίο αποδίδεται λογοτεχνικά η «νόσος» έχει έντονη ηθική διάσταση, ενώ παίρνει ποικίλες μορφές, περισσότερο μεταφορικές στα λογοτεχνικά κείμενα και στερεοτυπικές στην παρα-

λογοτεχνία. Μολονότι οι σχετικές αναφορές αντλούν από βιοϊατρικά επιχειρήματα, δεν περιορίζονται σε αυτά. Τροφοδοτούνται επίσης από παλαιότερες εθνοφυλετικές θεωρήσεις οι οποίες, σε συνδυασμό με τις νέες θεωρίες περί κληρονομικότητας, ταυτίζουν το «αίμα» με τη «φυλή». Η Αμπατζοπούλου τονίζει ότι οι θεματικές της παθολογίας και της κληρονομικότητας με αναφορά στη φυλή «δεσπόζουν» στη λογοτεχνία της δεκαετίας του '20 και μελετά παραδείγματα λογοτεχνών όπως ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Κώστας Παρορίτης και άλλοι ελάσσονες, που υιοθετούν τις μεταφορές του αίματος, αλλά και την ετερόδοξη εκδοχή του Κωνσταντίνου Θεοτόκη που τις απορρίπτει. Αντίστοιχα δεσπόζουσες είναι και οι ιδέες για την κοινωνική παθολογία που παραπέμπει στους κοινωνικά απόκληρους και αντλεί από τις θεωρίες του εκφυλισμού, οι οποίες αποτυπώνονται σε κείμενα λογοτεχνών όπως ο Πέτρος Πικρός, ο Δημοσθένης Βουτυράς, καθώς και άλλων που δημοσιεύουν σε λαϊκά περιοδικά. Η Αμπατζοπούλου υποστηρίζει ότι, παρά την έντονη παρουσία της φυλής και των ιατρικών μεταφορών στη λογοτεχνία της δεκαετίας του '20, η διαφορά δεν ιδεολογικοποιείται και η φυλή δεν μετατρέπεται σε βιολογικό μοντέλο. Αντίθετα, κατά τη δεκαετία του '30, η αυξημένη απήχηση των βιοϊατρικών επιστημών και η εκλαϊκευμένη διάδοση ιδεών για την κληρονομικότητα και την ευγονική θα θέσουν επιτακτικά και στη λογοτεχνία το αίτημα για εξυγίανση και κάθαρση της φυλής από τους («εσωτερικούς») κινδύνους που την απειλούν.

Οι σχετικές ιδέες φτάνουν στην Ελλάδα μέσα από πρώιμες μεταφράσεις ξένων κειμένων και προσελκύουν τους έλληνας διανοούμενους οι οποίοι τις διαδίδουν σε ένα εξαιρετικά ευρύ κοινό διεθνώς. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν και οι απόψεις του Αλεξίς Καρρέλ, γάλλου νομπελίστα γιατρού και βιολόγου, ένθερμου υποστηρικτή της αρνητικής ευγονικής, που το εκλαϊκευτικό του έργο θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του '30 και μετά. Τις δικές του ιδέες εντοπίζει ως βασική πηγή για τον έκδηλο βιολογισμό του Μ. Καραγάτση ο Μίλτος Πεχλιβάνος, στο άρθρο του «Εκφυλισμός και πρόοδος: σκέψεις για την ανθρωπολογία του Μ. Καραγάτση». Ανιχνεύοντας σε μυθοπλαστικά και στοχαστικά κείμενα του Καραγάτση τους τρόπους με τους οποίους παρουσιάζονται εκλαϊκευτικά οι φυλετικές θεωρίες του, ο Πεχλιβάνος διαπιστώνει τις ετερόκλητες αφετηρίες τους και την επιφανειακή χρήση τους. Υποστηρίζει ότι, παρά την

αναντίρρητη παρουσία τους, δεν συνιστούν συνεκτική κοσμοθεωρία και βρίσκονται σε απόσταση από την πηγή των αναφορών τους, δηλαδή από τις δημοφιλείς ευγονικές απόψεις του Καρρέλ. Συνάγεται έτσι ότι ακόμη και τη δεκαετία του '30 ο φυλετικός βιοϊατρικός λόγος δεν αποτέλεσε συνεκτική θεωρία για τους έλληνες λογοτέχνες. Περισσότερο τους έδωσε τη δυνατότητα να υιοθετήσουν το νεωτερικό παράδειγμα που υπαγόρευε την προσέγγιση των κοινωνικών ζητημάτων με φυσικοποιητικό, βιολογίζοντα τρόπο.

Αν στην ελληνική λογοτεχνία οι φυλετικές θεωρίες και οι βιολογικές αναφορές φαίνεται να έχουν έναν περισσότερο μεταφορικό χαρακτήρα με μεσοπολεμικό κυρίως χρονολογικό πρόσημο, στην ιστορία της τέχνης, σύμφωνα με τον Ευγένιο Δ. Ματθιόπουλο, κυριαρχούν διαχρονικά. Στο άρθρο του, «Είναι από τη θεία ράτσα με το δώρειο αίμα και τους δώρειους τρόπους: φυλετικές αντιλήψεις στον λόγο περί τέχνης στην Ελλάδα», δείχνει πώς, ήδη από τον Διαφωτισμό, ο «φυλετικός παράγοντας» προβλήθηκε όλο και περισσότερο για να εξηγήσει την καλλιτεχνική δημιουργία στις ευρωπαϊκές θεωρίες για την τέχνη. Διαπλέκει τη διαδρομή αυτή με αναφορές στην ελληνική κριτική και ιστορία της τέχνης, όπου οι κυρίαρχες ευρωπαϊκές φυλετικές προσεγγίσεις της τέχνης τέθηκαν στην υπηρεσία του ελληνικού εθνικισμού και της θεωρίας της συνέχειας του έθνους. Παρακολουθώντας τις μεταμορφώσεις αυτής της σύνδεσης από τον αντιφαλμεραγιερικό αγώνα του 19ου αιώνα στην υπεράσπιση της βιολογικής συνέχειας του έθνους κατά το τέλος του, στην αναζήτηση της φυλετικής συνέχειας στη λαογραφία κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, στη «συνύφανση φυλετικής ιδιοσυγκρασίας και καλλιτεχνικής δημιουργίας» κατά τη δεκαετία του '30 μέχρι τις φυλετικές συνδηλώσεις των μεταπολεμικών εκδοχών της «ελληνικότητας», ο Ματθιόπουλος αναδεικνύει τις φυλετικές παραδοχές και πεποιθήσεις που διαπερνούν διαχρονικά την κριτική της τέχνης. Αποτυπώνονται στις θέσεις της για την αδιάσπαστη πολιτισμική συνέχεια του ελλήνισμού και τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της «ελληνικότητας», οι οποίες διαχέονται ως αυτονόητες σε ευρύτατα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

Μια εκδοχή της ιδιότυπης σχέσης ανάμεσα σε ευρωπαϊκές φυλετικές θεωρίες της τέχνης και την ελληνική υποδοχή τους πραγματεύεται ο Νίκος Δασκαλοθανάσης στη συμβολή του «Προς μια “άρια” ιστο-

ρία της τέχνης: ο Josef Strzygowski στην Ελλάδα». Το άρθρο παρακολουθεί πώς εξελίσσονται οι απόψεις του πολωνοαυστριακού ιστορικού τέχνης στην αναζήτησή του για τις άριες απαρχές της ευρωπαϊκής τέχνης. Αρχικά ο Strzygowski στρέφεται στην πρωτοχριστιανική τέχνη, η οποία θεωρεί ότι αποτυπώνει κατάλοιπα από την αρχαία ελληνική τέχνη. Υποσκελίζοντας τη μεσολάβηση της Ρώμης στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, δίνει ιδιαίτερο βάρος στο Βυζάντιο. Σε αυτό το πλαίσιο θα επισκεφθεί την Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και θα εντοπίσει σε εκκλησιαστικά μνημεία του ελλαδικού χώρου στοιχεία που ενισχύουν τη θεωρία του. Στη συνέχεια όμως θα στρέψει την προσοχή του σε τοπικές παραδόσεις περιοχών της Ανατολής, που θα τις θεωρήσει πηγή των καλλιτεχνικών ιδιοτήτων του ευρωπαϊκού πολιτισμού, υποβαθμίζοντας σταδιακά τη σημασία του Βυζαντίου. Σύμφωνα με τον Δασκαλοθανάση, μολονότι ο Strzygowski επισκέφθηκε την Ελλάδα και επικοινωνούσε με τον Μανουήλ Γεδεών, οι έλληνες ομόλογοί του δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το έργο του. Όπως υποστηρίζει, αυτό οφείλεται στις μεγάλες εννοιολογικές διαφορές ανάμεσα στον ελληνικό εκκλησιαστικό «φυλετισμό», με τον οποίο συντασσόταν ο Γεδεών, και στον γερμανικό φυλετισμό του ιστορικού τέχνης, που μετεξελίχθηκε τη δεκαετία του '30 στον ρατσισμό.

Η τέταρτη και τελευταία ενότητα του τόμου, «Σύγχρονες αντιφάσεις του ρατσισμού, του εθνικισμού και του αντισημιτισμού», ανιχνεύει εκβολές των πολυποίκιλων φυλετικών θεωρήσεων που μελετώνται στις προηγούμενες ενότητες, όπως αυτές αποτυπώνονται σε ενδεικτικές σημερινές εκφράσεις και διασυνδέσεις του ρατσισμού, του εθνικισμού και του αντισημιτισμού. Πιο υπόρρητες σε νομικά κείμενα και επιστημονικές επεξεργασίες, οι φυλετικές συνδηλώσεις και παραδοχές, άμεσα συνδεδεμένες με τον εθνικισμό, εμφανίζονται ρητά στις πολλαπλές μορφές του ελληνικού αντισημιτισμού.

Ειδικότερα, ο Λάμπρος Μπαλτσιώτης και ο Δημήτρης Χριστόπουλος, στο άρθρο τους «Το διφυές περιεχόμενο του φυλετισμού στο δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας», θέτουν το ερώτημα πώς εξελίσσονται διαχρονικά στο συγκεκριμένο δίκαιο οι προϋποθέσεις για να θεωρηθεί κάποιος μέλος του έθνους-κράτους. Με αφετηρία το παράδειγμα της διάκρισης σε «αλλογενείς» και «ομογενείς» και τις διαφορετικές νομικές εννοιολογήσεις της «καταγωγής» και του «γένους»,

υποστηρίζουν το συγκυριακό και πραγματιστικό περιεχόμενο που παίρνει στο ελληνικό δίκαιο της ιθαγένειας η φυλετική διάσταση. Χαρακτηριστικές είναι οι διαχρονικά διαφορετικές και ενίοτε αντιφατικές συνθέσεις εθνοφυλετισμού, ορθοδοξίας και εθνικής συνείδησης που το δίκαιο αυτό θέτει ως προϋποθέσεις για τη συμπερίληψη στην εθνική κοινότητα αφενός «ομογενών» και αφετέρου «αλλογενών» ελλήνων πολιτών. Οι συγγραφείς τονίζουν ότι η ρευστότητα στις νομικές εννοιολογήσεις του «γένους» μαρτυρεί πως στην πράξη το κριτήριο για τη συμπερίληψη αυτή διαμορφώθηκε ιστορικά σύμφωνα με τη διεθνή ή εσωτερική συγκυρία, και ότι η ελληνική διοίκηση αντιμετώπισε εργαλειακά το περιεχόμενο του «γένους», υπάγοντάς το στη συγκυριακή κρατική σκοπιμότητα.

Σε ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο, η Ιωάννα Λαλιώτου, στο άρθρο της «Αντιφυλετική κριτική, πολιτισμική θεωρία και ανάλυση, και δημόσιος διάλογος στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 και μετά», διαπιστώνει την περιορισμένη διείσδυση στην ελληνική έρευνα των βασικών πορισμάτων της διεθνούς πολιτισμικής θεωρίας και κριτικής, και κυρίως της παραδοχής ότι η φυλετική ιεράρχηση του κόσμου συνιστά κεντρικό στοιχείο της δυτικής σκέψης. Μέσα από την επίδραση των μεταποικιακών σπουδών, η πολιτισμική θεωρία και κριτική επιδόθηκε από τη δεκαετία του '90 σε μια συστηματική αποδόμηση της έννοιας της φυλής και ανέδειξε την κεντρική ιδεολογική, πολιτική και πολιτισμική σημασία που είχαν οι φυλετικές θεωρίες στη συγκρότηση των δυτικών νεωτερικών κοινωνιών. Σύμφωνα με τη Λαλιώτου, στην ελληνική περίπτωση η μελέτη του ρατσισμού και εκείνη του εθνικισμού δεν συναντήθηκαν παρά περιστασιακά και περιφερειακά και δεν έχει γίνει ακόμη ευρύτατα αποδεκτή η εγγενής αλληλοδιαπλοκή τους. Εστιάζοντας σε μελέτες που αφορούν την ιστορία των μεταναστεύσεων από και προς την Ελλάδα, την ιστορία της ελληνικής διασποράς και τις εθνογραφικές έρευνες για τη σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα, η συγγραφέας εξετάζει τις συνέπειες που έχει στην έρευνα η ελλιπής παραδοχή ότι η φυλετική διάσταση αποτελεί συστατικό στοιχείο στη συγκρότηση του εθνικού φαντασιακού. Όπως υποστηρίζει, το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις παραπάνω μελέτες είτε αγνοούν τη φυλετική διάσταση είτε αντιμετωπίζουν τον ρατσισμό ως πρόσφατο, εξωγενές και επίκτητο στοιχείο έχει ως συνέπεια να υποβαθμίζεται η θέση

της φυλής ως καταστατικής αρχής τόσο της ελληνικότητας όσο και της ευρωπαϊκότητας.

Τα δύο τελευταία άρθρα του τόμου ασχολούνται με σύγχρονες ελληνικές αποτυπώσεις του αντισημιτισμού, της μακροβιότερης, ισχυρότερης και πιο διάχυτης φυσικοποιημένης διαφοράς του ελληνικού εθνικού «εαυτού». Ο Δημήτρης Ψάρρας, στο άρθρο του «Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών ως κόμβος του ελληνικού αντισημιτισμού», με αφορμή τη διάδοση στην Ελλάδα του συγκεκριμένου λιβελογραφήματος, εξετάζει την ιδιαίτερη υποδοχή που του επιφύλαξε η Αριστερά κατά τη Μεταπολίτευση. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η πρωτοφανής επιτυχία του βιβλίου και η διείσδυσή του σε ευρύτατα αριστερά ακροατήρια συνδέεται με το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα της ελληνικής Αριστεράς της εποχής αποδέχθηκε τον μύθο της «διεθνούς ιμπεριαλιστικής εβραϊκής συνωμοσίας». Ο μύθος αυτός, ο οποίος συνιστά κεντρικό άξονα των *Πρωτοκόλλων*, εξειδικεύθηκε κατά τη Μεταπολίτευση στη θεωρία της «εβραϊκής ανθελληνικής συνωμοσίας» και υιοθετήθηκε από πολλούς καλλιτέχνες, διανοούμενους και πολιτικούς, όπως ο Ιάκωβος Καμπανέλλης, ο Μιχάλης Κακογιάννης, ο Νίκος Ψαρουδάκης και άλλοι. Στη συγκυρία της διεθνούς καταγγελίας του σιωνισμού ως υπεύθυνου για το μεσανατολικό αδιέξοδο, στα τέλη της δεκαετίας του '70 για μεγάλο μέρος της ελληνικής Αριστεράς «σιωνισμός, ρατσισμός και ιμπεριαλισμός θα γίνουν σιγά σιγά ισοδύναμοι και στη συνέχεια ταυτόσημοι όροι», προαιώνιοι εχθροί του ελληνισμού. Ο Ψάρρας τονίζει έτσι ότι οι σύγχρονες χρήσεις των *Πρωτοκόλλων* από κόμματα της άκρας Δεξιάς δεν αναιρούν τη μακρόχρονη αποδοχή τους. Το γεγονός ότι η αποδοχή αυτή δεν εξαρτάται από πολιτική τοποθέτηση συνιστά επιπλέον τεκμήριο για τον διάχυτο αντισημιτισμό στην ελληνική κοινωνία.

Τέλος, ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, στο άρθρο του «Εκκλησία και αντισημιτισμός κατά τον 20ό αιώνα», αναρωτιέται πού οφείλεται η εμμονή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον λαϊκό, στερεοτυπικό και συνωμοσιολογικό αντισημιτισμό. Αρχικά σκιαγραφεί το πώς οι διαφορές χριστιανικές Εκκλησίες πέρασαν ιστορικά από τον παραδοσιακό θρησκευτικό αντιουδαϊσμό στον νεωτερικό αντισημιτισμό, για να εστιάσει στους γερμανούς θεολόγους και τους λόγους που τους οδήγησαν να συνεργαστούν με τον ναζισμό. Στη συνέχεια παρουσιάζει τη μεταπολεμική μετατόπιση της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία ύστερα

από το Ολοκαύτωμα αποκήρυξε τον αντιιουδαϊσμό. Στο ερώτημα γιατί δεν έκανε το ίδιο η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, ο Ζουμπουλάκης εντοπίζει πολλαπλούς λόγους: τη διαπλοκή της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον εθνικισμό, τη θέση της ως βασικού κρατικού θεσμού, την «αντιδιανοούμενη» στάση που τη χαρακτηρίζει και την κρατά μακριά από τις σχετικές ευρωπαϊκές συζητήσεις, το έλλειμμα παιδείας των ιερέων και την παντελή έλλειψη αναστοχασμού στο εσωτερικό της.

§

Η παραπάνω περιδιάβαση στα κείμενα του τόμου ανέδειξε ορισμένα κοινά θέματα, που θα επιχειρήσω εδώ να καταγράψω και τα οποία θεωρώ ότι συμπυκνώνουν και την ιδιαίτερη συμβολή του.

- Κύρια διαπίστωση είναι η αδιάρρηκτη σύζευξη των φυλετικών ιδεών με τον κυρίαρχο ελληνικό εθνικισμό. Οι φυλετικές θεωρίες, όχι μόνο ενσωματώθηκαν και απορροφήθηκαν από τον εθνικισμό, αλλά τέθηκαν συστηματικά στην υπηρεσία του, άλλοτε φανερά και άλλοτε συγκαλυμμένα. Το γεγονός αυτό οριοθέτησε τόσο το αποδεκτό περιεχόμενό τους όσο και την πολιτική τους εμβέλεια, ενώ συγχρόνως διευκόλυνε την αποσπασματική τους διάχυση και τη μακροήμερεύσή τους σε ποικίλους επίσημους και ανεπίσημους, λόγιους και λαϊκούς λόγους.
- Μολονότι οι φυλετικές ιδέες ήταν ευρύτατα διαδεδομένες, οι απαιτήσεις της «εθνικής επιστήμης», κληρονομιά του 19ου αιώνα, λειτούργησαν ανασχετικά στην αποδοχή των πιο βιολογικών εκδοχών τους. Οι έλληνες επιστήμονες και διανοούμενοι, που τις επεξεργάστηκαν και τις υποστήριζαν συνεκτικά κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, τις προσάρμοσαν ανάλογα και τις συναρμολόγησαν σε ιδιότυπες θεωρίες για την «ελληνική φυλή». Οι περισσότεροι διατύπωσαν εκδοχές ενός ποικίλου αλλά ήπιου φυλετισμού, στον οποίο η σημασία της βιολογίας μετριάζεται προς όφελος άλλων παραμέτρων που αποδεικνύουν την «εθνική συνέχεια», όπως είναι η γεωγραφία, το κλίμα, ο τόπος και ο πολιτισμός.
- Το Πανεπιστήμιο Αθηνών υπήρξε ο κεντρικός υποδοχέας των φυλετικών θεωριών που ασπάζονται έλληνες επιστήμονες. Σπουδαγ-

μένοι οι περισσότεροι στη Γερμανία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μεταφέρουν τις απόψεις των δασκάλων τους προσαρμοσμένες στα ελληνικά δεδομένα και ανταγωνίζονται για την αναγνώριση των νέων ειδικοτήτων τους. Δεν αποκτούν όμως ούτε θεσμική ούτε ιδεολογική εμβέλεια. Ωστόσο, μολονότι οι ειδικότητές τους αποδείχθηκαν τις περισσότερες φορές βραχύβιες, οι φυλετικές ιδέες τους διακινήθηκαν με τη διδασκαλία χωρίς σοβαρή αμφισβήτηση, γεγονός που επέτρεψε τη μεταπολεμική αναπαραγωγή τους και την ενσωμάτωσή τους στον επιστημονικό λόγο.

- Αντίστοιχα με ό,τι συνέβη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, οι φυλετικές θεωρίες και ιδέες διακινήθηκαν ευρύτατα στην Ελλάδα μέσα από μεταφράσεις εκλαϊκευτικών εκδοχών τους και απέκτησαν μεγάλη απήχηση σε όλο το πολιτικό φάσμα. Έτσι, την ίδια περίοδο, οι σχετικές γνώσεις που είχαν οι περισσότεροι έλληνες διανοούμενοι, λογοτέχνες ή κριτικοί της τέχνης ήταν επιφανειακές, διαμεσολαβημένες και αποσπασματικές. Λίγοι παρακολούθησαν συστηματικά τις διεθνείς επιστημονικές αντιπαραθέσεις γύρω από τις συχνά συγκρουόμενες μορφές αυτών των ιδεών, ενώ οι εγχώριες συζητήσεις αφορμώνταν κυρίως από συγκυριακές πολιτικές, όπως τα ναζιστικά μέτρα αρνητικής ευγονικής. Οι περισσότεροι φορείς φυλετικών ιδεών τις αντιμετώπισαν εκλεκτικά και τις χρησιμοποίησαν όχι τόσο ως βιολογικό μοντέλο όσο ως μεταφορά για την ουσιοποιημένη «ελληνικότητα» τις υπήγαγαν δηλαδή και αυτοί στην πρωτοκαθεδρία του εθνικισμού.
- Οι κρατικοί θεσμοί έθεσαν επανειλημμένα τις φυλετικές θεωρίες στην υπηρεσία των συγκυριακών αναγκών της «εθνικής υπόθεσης». Απέρριψαν τις προτάσεις για θέσπιση ευγονικών μέτρων, αλλά υιοθέτησαν εθνοφυλετικές προσεγγίσεις για να προωθήσουν τα ελληνικά συμφέροντα στη Μακεδονία ή για να καταπολεμήσουν τον «σλαβοκομμουνισμό». Εξίσου συγκυριακές και εργαλειακές εμφανίζονται διαχρονικά και οι δικαιοκτικές εννοιολογήσεις της «καταγωγής» και του «γένους».
- Η κυριαρχία του εθνοφυλετικού λόγου αποδεικνύεται διαχρονικό χαρακτηριστικό, με εμφανή παρουσία στο παρόν. Η φυλετική εννοιολογηση του έθνους παίρνει στο παρόν διαφορετικές μορφές που

προσαρμόζονται στο πολιτικό πρόσημο των ποικίλων ακροατηρίων της συγκυρίας. Σταθερή διαχρονική συνιστώσα της, μετά την κατάργηση των παλαιότερων («εξωτερικών» και «εσωτερικών») εχθρών, αποτελεί ο διάχυτος, λαϊκός, κοσμικός και θρησκευτικός, αντισημιτισμός.

Σήμερα οι βιολογικές αιτιολογήσεις του κοινωνικού απορρίπτονται θεσμικά, καθώς θεωρούνται παραγωγοί διακρίσεων, ενώ αναπαράγονται ως κοινοί τόποι, ενισχύοντας τον διάχυτο ρατσισμό και τις πολιτικές του αποτυπώσεις. Πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι η απορριπτική εννοιολόγηση της διαφοράς έχει μετασχηματιστεί: από ένα επιχείρημα για τις φυλές, που φυσικοποιούσε την ανισότητα μεταξύ «βιολογικά» καθορισμένων ομάδων στη βάση του φόβου για τον άλλο («ετεροφοβία»), εξελίχθηκε σε ένα επιχείρημα για τους πολιτισμούς, που φυσικοποιεί την ιστορική διαφορά και νομιμοποιεί τον αποκλεισμό («νεορατσισμός»).¹⁹ Όπως όμως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με πρόσφατες αναλύσεις η ιστορικοποίηση αυτής της διαδικασίας δείχνει πως η «βιολογική» και η «πολιτισμική» αντίληψη της διαφοράς δεν είναι αντιθετικές αλλά συμπληρωματικές.²⁰ Έχει επομένως μεγάλη σημασία να καταλάβουμε και στην ελληνική περίπτωση ως προς τι οι σημερινές μορφές του καθημερινού ρατσισμού συνιστούν νέο φαινόμενο ή αντίθετα συνδέονται με παλαιότερες εκδοχές του, ποιοι είναι οι φορείς τους σε διάφορους χώρους όπου παράγεται η γνώση και η γνώμη, πώς εκδηλώνονται οι διασυνδέσεις τους με τον εθνικιστικό λόγο, κατά πόσο ενέχουν εγγενώς πολιτικό πρόσημο ή αντίθετα προσφέρονται για πολιτική πολυσημία. Γι' αυτό χρειάζεται να αναζητηθούν οι αφετηρίες και οι μετασχηματισμοί του φυλετικού λόγου στο παρελθόν και στο παρόν, σε ποικίλους χώρους και εκφράσεις. Ελπίζουμε ότι το εγχείρημα του παρόντος τόμου θα συμβάλει στην απαραίτητη διαδικασία αυτογνωσίας ως προς τις ελληνικές εκδοχές του φυλετικού λόγου και, κυρίως, ότι θα έχει συνέχεια, δηλαδή θα κινητοποιήσει ερευνητικές δυνάμεις ώστε να καλύψουν τα πολλά κενά των σημερινών μας γνώσεων.

19. P.-A. Taguieff, *La force du préjugé*, ό.π.

20. R. Chin - H. Fehrenbach, «Introduction: What's race got to do with it?», ό.π., σ. 13-14.